

Андрей Тихомиров

МОНГОЛ ард
тҮМЭН

Андрей Тихомиров

**Монгол ард түмэн. Хэл,
шилжилт хөдөлгөөн, гааль**

«Издательские решения»

Тихомиров А.

Монгол ард түмэн. Хэл, шилжилт хөдөлгөөн, гааль /
А. Тихомиров — «Издательские решения»,

ISBN 978-5-44-981432-6

Энэ номонд монгол ард түмний хэл, ард түмэн, шилжилт хөдөлгөөний тухай өгүүлнэ. Монгол ард түмний нэгдэл хэрхэн үүссэн тухай, итгэл үнэмшил, ёс заншил, зан үйл, зан үйл хэрхэн бий болсон тухай. Өөр өөр цаг үеийн түүхэн, угсаатны зүйн эх сурвалжууд оролцдог. Зарим монгол хэлний товч дүрмийн мэдээллийг өгсөн.

ISBN 978-5-44-981432-6

© Тихомиров А.
© Издательские решения

Содержание

Монгол ард түмэн	6
Конец ознакомительного фрагмента.	14

Монгол ард түмэн Хэл, шилжилт хөдөлгөөн, гааль

Андрей Тихомиров

© Андрей Тихомиров, 2020

ISBN 978-5-4498-1432-6

Создано в интеллектуальной издательской системе Ridero

Монгол ард түмэн

Монгол ард түмэн дараахь утгаар ойлгогддог: 1) Халх-монголчууд, ард түмэн, Монгол улсын гол хүн ам, Хятад улсад бас амьдардаг. 2) монгол хэлээр ярьдаг ард түмний нэр. Халха – 16-р зуунд гарч ирсэн гадаад (хойд) Монголын эртний нэр, нэг хувилбараар энэ нэрийг энэ нутаг дэвсгэрт Даян хааны отгон хүү Гересенце өгч өв залгамж халх хэмээн нэрлэжээ. Монголын ноёрхлуудыг байлдан дагуулах нь Манжуурын түрэмгий бодлогын даалгавруудын нэг байсан бөгөөд түүний гол зорилго нь Хятад улсыг эзлэх явдал байв. 1634 онд Манжууд Лагден хааныг ялав. Үүнийг дагаад Өмнөд монгол ноёд 1636 онд Манжийн вассал хамааралтай болохыг хүлээн зөвшөөрсөн. Өмнөд Монголыг Өвөр буюу Манжуурын улсын нэг хэсэг болгон өөрчлөв. Тэр үеэс хойд Монгол (Халх) нь Гадаад гэж нэрлэгдэж эхэлсэн. «Монголчууд» гэсэн нэр нь Тан улсын үед (618—907) үеэс үүссэн хятадын тэмдэглэлд байдаг бөгөөд үүнийг «Шивэй-мон-го» гэж нэрлэдэг. Сүн гүрний үеийн тэмдэглэлд (10—11 зуун) тэдгээрийг «мэнгу» нэрээр нэрлэдэг.

Монгол ард түмний орчин үеийн ангилал:

- Баоан
- буриадууд
- Daur
- Dongxiang
- Хитан
- Ойрадууд
- Дербет
- Захчин
- Халимагууд
- Сарт Калмаки
- Сяньби
- Ту
- Ухуань
- Халх монголчууд

Баоань, Хятад улсын ард түмэн, Хятад улсын албан ёсоор хүлээн зөвшөөрөгдсөн 56 ард түмний тоонд багтжээ.

Түүхийн түүхээс үзэхэд Юань, Мин гүрний үед монгол цэргүүд Цинхай мужийн Тонгрэн мужид Түвдийн нутагт байрлаж байжээ. Эдгээр монголчууд эрт дээр үеэс газар тариалан, мал аж ахуй эрхэлж, ойр хавьд амьдардаг Хуй, Хан, Төвд, Монголчуудтай нягт харилцаатай байжээ. Энэ нь аажмаар шинэ үндэстэн болоход хувь нэмэр оруулсан.

Мин гүрний үед Тонгрэн нутагт хамгаалалтын хуаран байгуулагдаж, Баоань хот байгуулагдсан бөгөөд энэ нь хүмүүсийн нэр, гарал үүслийг анх тайлбарлаж байсан нь «Баоанхуй», өөрөөр хэлбэл «Баоан мусульманчууд» гэсэн үг юм. 1950 онд тэдний хүсэлтээр тэдэнд «baolan» гэсэн нэр өгчээ. 16-р зуунд Баоани нь Лонгуу голын эрэг дээрх гурван сууринд амьдардаг байсан боловч эзэн хаан Тонгжийн засаглалын үед эдгээр хүмүүс буддын шашны хийдээр хавчигдаж байв. Баоанчууд эхлээд Сунхуа руу зугтсан бөгөөд Ма Лайчи (Аппак Хожигийн сүнслэг өв залгамжлагч) тэднийг лалын шашинд оруулсан гэж үздэг. 1870-аад онд Дунганы бослогыг ялагдсаны дараа ихэнх хэсэг нь зүүн талаараа Ганьсу муж руу нүүж, эцэст нь Линьсиа мужийн Жиши уулын бэлд нарийвчлан суурьшиж, Дадонг, Ганмей, Гаоли гэсэн гурван сууринг байгуулав. Түүхийн хүүрнэлээс үзэхэд Юань гүрний үед аль хэдийн арьсан хуйханд модон бариулаар үзэсгэлэнтэй сайхан зүлэг хийдэг байжээ. Үүний дараа бялууны үйлдвэрлэлийн технологийг бүгдийг сайжруулж, маш өндөр түвшинд хүрсэн. Бөөм үйлдвэрлэх явцад 40—80 үйл

ажиллагаа хийдэг. Түүний ач ивээл, үзэсгэлэнтэй дүр төрхөөрөө Баоаны амсагч нь үндэсний соёлын салшгүй хэсэг болжээ. Баоани хорхойтнуудыг хүндэт зочдод бэлэг болгон өгөх бөгөөд залуу Баоаны дунд хайрын шинж тэмдэг болгон өргөл болж өгдөг. Баоаны хуримын уламжлал нь нүүдэлчдийн амьдралын онцлог шинж юм. Хуримын өдөр сүйт бүсгүй, түүний хамаатан садан, ойр дотны хүмүүс морин дээр сүйт бүсгүйтэй уулздаг бол сүйт бүсгүй, түүний хамаатан садан нь хүргэний гэрт очдог. Ихэвчлэн энэ зан үйлийг морины уралдаан дагалддаг.

Буриадууд (өөрөө нэр – буриад, буряад, бүс буриад) – буриад хэлээр ярьдаг монгол хүн. Буриадууд дундад зууны үеийн эх сурвалж Баргужин-Токум гэгддэг Буриадын угсаатны нутаг дэвсгэрт Байгаль нуурын бүс нутагт нэг ард түмнийг бүрдүүлж байжээ. Буриадын өвөг дээдэс (Баярку, Курыканууд) 6-р зуунаас эхлэн Байгал нуурын хоёр талд газар тариалан эрхэлж эхэлсэн. Курыкчууд Байгаль нуурын баруун хэсгээс газар нутгийг суурьшуулж, Байрик нь Байгаль нуурнаас Аргун гол хүртэл газарт суурьшжээ. Энэ үед тэд янз бүрийн нүүдэлчин улсуудын нэг хэсэг байв. Хитаны хүчирхэгжсэн нь Баярку нүүлгэн шилжүүлэх цөм нь Трансейкалийн зүүн хэсгээс зүүн тийш шилжсэнтэй холбоотой юм. Энэ бол bayirku ба курыкан хоёрын хоорондын нягт харилцааны эхлэл байсан юм. Энэ үед хөрш зэргэлдээ ард түмэн байиркаг монгол хэв маягаар барьц гэж нэрлэж эхэлсэн бөгөөд эх сурвалжид аль хэдийнэ хори гэж нэрлэгддэг Курыкчуудтай ижил зүйл тохиолддог. Монголын эзэнт гүрэн байгуулагдах үед Байгаль нуурын эргэн тойронд нутаг Баргужин-Токум нэртэй байв. Хүн амын дийлэнх нь Баргутын овог угсаатны нэртэй байв.

Буриадын шашинтнууд бурханы шашин шүтдэг эсвэл бөө мөргөлтэй хүмүүс байдаг. Буриадын буддистууд бол хойд Буддизмын (Махаяна) шашинтнууд юм.

«Буриад» угсаатны этимологи нь хэд хэдэн хувилбартай (Wikipedia өгөгдөл):

Буриха гэдэг үгнээс – зайлсхийх.

Курыкан (курикан) угсаатны нэрнээс.

Үг баарнаас – бар, энэ нь боломжгүй юм. Таамаглал нь baryaad – barad гэдэг үгийн аялгуу хэлбэр дээр суурилдаг.

Шуурга гэдэг үгнээс – хэт их.

Бурхад эртний олон буриадууд чоныг өвөг дээдэс нь хүндэтгэдэг байсан тул угсаатны нэр томъёо руу буцаж ирсэн Хакас пират гэдэг нь чоно буюу бури-ата бол чонын эцэг юм. Хакас хэл дээр нийтлэг турк дуу сонсогддог б.. Энэ нэрийн дор Оросын казакууд Хакасчуудын өвөг дээдсийн дорно зүгт амьдарч байсан Баруун буриадуудын өвөг дээдсийн талаар мэддэг болжээ. Үүний дараа пирахат нь орос ах болж өөрчлөгдсөн бөгөөд Оросын төрийн мэдэлд байдаг бүхэл бүтэн монгол хэлтэй хүн амд шилжсэн (ах дүү, ахан дүүс, ах дүү мангалууд), дараа нь Эхирт, Булагат, Хонгодор, Хори-Буриадууд өөрсдийгөө буриадууд гэж нэрлэдэг ерөнхий нэр болгон авчээ. Буряад илэрхийлэлээс харахад halyadg нь хажуу тийш харсан гуравдагч этгээд юм. Энэ сонголт нь семантик үзэл баримтлал дахь Халимагийн давхрагаас, мөн Жунгариаас нүүлгэн шилжүүлсний дараа тэдэнд хэрэглэсэн буриха ба халядг (халмаг) -аас гаралтай. Зунгариа нь Хятадын баруун хойд хэсэгт байрладаг; Монгол, Казахстан, ОХУ-тай хиллэдэг. Төв Азиас Хятад руу эртний худалдааны зам Зүүнгарыг дайран өнгөрч байв. «Зунгария» гэсэн нэр томъёо нь 18-р зууны эхээр Европын уран зохиолд гарч ирэв. нэр нь 17-р зуунд давамгайлж байсан. Ойрадын хаадууд. «Зунгария» нэр нь Ойрадуудын дунд ноёрхож байсан байр суурь [Чингис хааны үеэс цэргийн-засаг захиргааны хуваагдлыг 2 «далавч» буюу «фланк» болгон сольж гар – «зүүн жигүүр» ба barun-gar – «баруун жигүүр»] Jung-gar бүлгийн ноёдуудыг олж авав. D. Хятадад орсон дараа (1758) «Зунгария» гэсэн нэр томъёо нь Шинжяаны хойд хэсгийн нэр хэмээн газарзүйн уран зохиолд хадгалагдан үлджээ.

Энэ үгнээс – саарал, дүрслэлтэй хуучин, эртний, ойрот – ой мод, ерөнхийдөө эртний (уугуул) ойн ард түмэн гэж орчуулагддаг. Орчин үеийн буриадуудын өвөг дээдэс нь бие махбодийн овгийн нэгдэлд багтдаг байсан Баярку, Курыканчууд байх магадлалтай. Теле, эргээд

dinlinov-аас гарав. Динлиний тухай анхны мэдээлэл 3-4-р зууны эх сурвалжуудад гарч ирэв. МЭӨ э.

Буриадууд бол өөрсдийн түүхэн бичгийн эх сурвалжийг бүтээгчид юм. Эдгээр нь 19-р зууны үед Буриадын түүх, соёлын гол үе шатуудыг тусгасан «Буриадын түүх» гэж нэрлэгддэг. Уран зохиолын монгол хэлээр эмхэтгэсэн. Зохиолч И. Ломбоциренов, Т. Тобоев, В. Ямсунов болон бусад хүмүүс түүхэн тэмдэглэл, түүх, баримт бичиг, уламжлалыг ашигласан. Тухайн үеийн Буддын шашны зүтгэлтнүүд, сургагч багш нар өөрсдийн бүтээлүүдээр баялаг оюун санааны өв үлдээсэн байдаг. Буриадын ихэнх дацануудад ксилографийн аргаар ном хэвлэдэг хэвлэх үйлдвэрүүд байсан

Бүх нүүдлийн мал аж ахуй эрхлэгчидтэй адил уламжлалт орон сууц бол монгол ард түмний дунд гэр гэж нэрлэгддэг (шууд утгаараа орон сууц, байшин гэх мэт) байшин юм. Хөшөөг зөөврийн эсгий ба суурийн аль алиныг нь баар эсвэл лог дээрээс лог хэлбэрээр суулгасан. Цонхгүй 6 эсвэл 8 нүүрсний модон байшин. Дээвэр нь утаа, гэрэлтүүлгийн хувьд том нээлтэй байдаг. Дээврийг дөрвөн тулгуур – тенги дээр суурилуулсан. Заримдаа таазыг зохион байгуулдаг байв. Модон байшингийн хаалга урд зүг чиглэв. Өрөө нь баруун, эрэгтэй, зүүн, эмэгтэй, тал хуваагджээ. Байшингийн төвд гал зуух байв. Хана дагуу вандан сандлууд байв. Модон байшингийн тавиурын хаалганы зүүн талд гэр ахуйн сав суулга. Баруун талд нь авдар, зочдод зориулсан ширээ байдаг. Эрт дээр үеэс мал, амьтны гаралтай ургамлын гаралтай хоол хүнс нь хоол хүнсэнд ихээхэн байр эзэлдэг байв. Ирээдүйд зориулж тусгай исгэлэн (курунга) исгэлэн сүүг бэлтгэж, хатаасан аарцны масс – хуруут. Монголчуудын нэгэн адил буриадууд ногоон цай ууж, түүнд сүү асгаж, давс, цөцгийн тос, гахайн өөх оруулдаг байв. Монголд болон Буриад улсад хоол хийх үеэр гэдэс цайруулах нь заншил биш байдаг – тэд хэлэхдээ, булингаргүй, зочин өлсөж байгаа тул та хооллох хэрэгтэй хэвээр байна.

Буриадын овог бүр өөрийн гэсэн үндэсний хувцастай байдаг бөгөөд энэ нь маш олон янзаар (голдуу эмэгтэйчүүдийн дунд) ялгагдана. Хөндлөн Байгаль орчмын буриадуудын үндэсний хувцас нь Дэгэлээс бүрддэг – нэхий даавуугаар хийсэн, цээжний дээд хэсэгт гурвалжин хэлбэртэй, оёсон, гарын сойзоор үслэг эдлэлээр чангалдаг ханцуй, заримдаа маш үнэ цэнэтэй байдаг. Зуны улиралд дегелийг ижил төстэй зүүсэн даавууны ваараар сольж болно. Transbaikalia-д зуны дээл, ядуу – цаас, баян – торго зэргийг ихэвчлэн ашигладаг байв. Нэмэлт үед, том үслэг хүзүүвчтэй, нэг төрлийн пальто, дегелийн дээгүүр өмсдөг байв. Хүйтний улиралд, ялангуяа зам дээр – Даах бол гадуур нь ноосон даашинзаар хийсэн хувцасласан арьсаар хийсэн өргөн даашинз юм.

Эртний монголчуудын хамгийн дээд шүтээн нь Эрхэмсэг байдлын бэлгэ тэмдэг болсон Хөхэ Мөнх Тэнгри юм. Дэлхий бол эмэгтэйлэг зарчим юм. Бурхад тэнгэрт амьдардаг. Тэдний захирагч Асаранг Тэнгригийн үед селестиелүүд нэг байв. Түүнийг явсны дараа эрх баригчид Хурмаст, Ата Улаан нарыг эсэргүүцэж эхэлсэн. Үүний үр дүнд хэн ч ялж чадалгүй, Тэнгригийнхэн барууны 55 сайн, 44 зүүн муу зүйлд хуваагдаж, хоорондоо мөнхийн тэмцлийг үргэлжлүүлэв. В.В.Николаев «Чуваш өвөг дээдсийн түүх» номонд (66-67-р хуудас): «Монгол, түркүүдийн шашин шүтлэгт маш их нийтлэг зүйл байсан. Тэд Тэнгригийн дээд бурхан хэмээн шүтдэг байв. Тэнгри – Мөнх тэнгэр, нэг, өгөөмөр, бүхнийг мэддэг, шударга ёс. Энэ бол бидний толгой дээрх ердийн цэнхэр тэнгэр биш, харин тэнгэр шиг сүнс, өөр нэг бодит байдал, тэнгэрийн сүнс шиг байв. «Тэнгри» гэдэг үг нь нууцлаг, Турк биш, Монгол ч биш, Иран ч биш. «Дингир» гэдэг утгаараа «тэнгэр» гэсэн утгатай цорын ганц хэл бол Их тал нутгаас хэдэн мянган км зайд орших Ойрхи Дорнодын эртний соёл иргэншлийн хэл юм. Түүгээр ч үл барам монголчууд, түрэгүүдийн тухай анхны мэдээ гарч ирэхээс хоёр мянган жилийн өмнө тэд энэ хэлээр ярихаа больжээ. Ер нь Тэнгри нь ямар нэгэн байдлаар дүрс хэлбэрээр илэрхийлэгддэггүй байсан боловч эр хүний зарчим, хувь тавилантай холбоотой байв (Алтай, Шумерын хэл ижил төстэй байдал, 16-р хуудас).

Цаг хугацаа өнгөрөхөд бөөгийн ачаар тэд маш их тэнгэрийг хуваарилж эхэлсэн бөгөөд тус бүр нь өөрийн мөнгийг, мөн тус тусынх нь оддын гэх мэтийг эзэмшсэн тул тэдний тоо 99 төгрөгт хүрчээ. Тэд гурван нүдтэй аваргууд шиг зурж эхлэв. Мөн гол бурхдын хувьд тэд Ульген, эсвэл Хормуста (дээд ертөнц ба бүх Тэнгри захирагчаар), Эрликийг (газар доорх ертөнцийн эзэн гэдгээр нь) хүндэтгэж эхлэв [Рассоха I. 77., х. 88—90] дугаартай.

Дорно дахины ард түмний гол хүч чадал нь өндөр хөгжсөн шашин дээр суурилсан эртний тахин шүтлэг байв. Зарим овог аймгууд загалмай бүхий далбаан дор Европын паган улсуудад иржээ. Аттилагийн хошуу дээрх загалмай нь Тэнгри хааны билэг тэмдэг байсан – хамгийн дээд, магадгүй тэдний эртний шашны цорын ганц бурхан байв. («Баннер» гэдэг үг нь түрэгийн «хошуу» хошуу, «туг» гэсэн үгнээс гаралтай бөгөөд «хамгаалалт», «ивээн тэтгэгч» гэж орчуулагддаг).

Эртний Енисей мужийн чулуун хавтангууд дээр эртний уран зураачийн сийлсэн гараар хийсэн урт дээлтэй дүрсүүд хадгалагджээ.

Христийн шашинд эв найрамдлын хувьд ашигладаг халбагатай тун төстэй аяга барьсан тахилын ширээний зураг бас бий. Энэхүү үзэгдлүүд нь алс холын тэр үед эдгээр газруудад түгээмэл байдаг эртний бөө мөргөлийн зан үйлтэй адилгүй шашны ёслолын элементүүдийг дүрсэлсэн бололтой.

Судлаачдын үзэж байгаагаар шинэ эрин үеэс өмнө Алтай, Өмнөд Сибирьт амьдарч байсан Пратюрк нар Тэнгэр Хаан, Нар Хүн – Тэнгри хааныг шүтдэг байжээ. Хятад түүхчид тэмдэглэснээр Кипчакуудын Тэнгри шүтлэг (Динлинтэй холбоотой овгууд) МЭӨ 5 – 3-р зууны үеэс хөгжсөн гэж тэмдэглэжээ. д.». Эртний бараг бүх эртний ард түмэн тэнгэрийг бурхан биш гэж үздэг байсан бол бурхдын орших газар байсан: Олимпийн бурхдын Зевсийн толгой, түүний нэрийг «тод тэнгэр» гэж орчуулсан байдаг. Шумер хэлнээс «диваажин» гэсэн утгатай, ведийн шашин нь 3000 гаруй бурхад, тэнгэрийн бурхан – Дяус Питар голуудын нэг гэж тооцогддог байв. Асралт – Есүс Христийн тэнгэрт өргөгдсөн домогт дурсамжийн дагуу байгуулагдсан баяр. Энэ өдрийг Улаан өндөгний баярын дараа 40 дэх өдөр, хуучин хэв маягийн дагуу 5-р сарын 1-ээс 6-р сарын 4-ний хооронд тэмдэглэдэг. Сайн мэдээний номд дурдсанаар, аллага үйлдсэний дараа Христ гайхамшигтайгаар босож, тэнгэрт гарсан юм. Энэ тухай Лукийн сайн мэдээнд Маркийн сайн мэдээнд маш товч дурдсан бөгөөд Матай, Иохан нарын сайн мэдээнүүдэд нэг ч үг олоогүй байна. Өргөлтийг Шинэ Гэрээний өөр нэг номонд Төлөөлөгчийн үйлсэд дурдсан болно. Энэ үйл явдал Христ амилсны дараа 40 дэх өдөр болсон гэж тэнд бичжээ. Бурхад дээш өргөгдөх тухай олон домог эртний олон ард түмний дунд байсан. Эртний бурхад мөхөж, тэнгэрт тулж, бусад бурхдын дунд байр сууриа олов. Тиймээс Финикчдийн дунд домог ёсоор Адонис бурхан тэнгэрт гарч, эртний Грекчүүдийн дунд домогт баатар Геркулес алдар нэрээ гардан гүйцэтгэж бурхад дээшээ өргөмжлөгдсөн байв. Эртний Ромчууд домогт үндэслэгч Ромулус тэнгэрт амьд гарч ирсэн гэдэгт итгэдэг байв. Манай алс холын өвөг дээдсийн уран зөгнөл тэнгэрт гарсан ийм олон бурхдыг төрүүлжээ. Христийн шашны зохиолчид хүртэл төсөөлөлд нь чөлөөтэй хандах шаардлагагүй байсан тул тэд өмнө нь ярьсан зүйлийг зүгээр л давтжээ. Бурханы хүү тэнгэр өөд өргөгдсөн тухай домог нь Христийн бурханлаг болохыг батлахын тулд христийн сүмд үйлчилж, үйлчилж байсан. Эцсийн эцэст, зөвхөн Бурхан л амилуулж, тэнгэрт амьд гарч чадна. Зөвхөн бурхан тэнгэрт амьдрахаар заяагдсан байдаг. Христийн өргөлтийн талаар хэлэхэд, тэндхийн сүсэгтнүүд Есүс бол Бурхан бөгөөд түүнийг бурхан шиг шүтэх ёстой гэдэгт итгэгчид итгэдэг. Тэнгэр бол тогтмол өөрчлөгдөж байдаг дэлгэц байсан бөгөөд улирал, голын асгаралт, хөдөө аж ахуйн ажил эхлэх гэх мэт мэдээллийг олж авахад шаардлагатай байсан.

Тэнгэр бол санскрит хэл бөгөөд «Сварда» (эртний Индо-европын үгнээс гаралтай) – «гэрэл, гэрэл, тэнгэр, тэнгэрийн гэрэлд алхах (оршин суух)» гэсэн утгатай бөгөөд Балтийн ба Зүүн Славянчуудын итгэл үнэмшлийн дагуу Сварог бол дээд бурхан, Сварожичын эцэг, бурхан юм. ариун гал ба нар. Дундад зууны үеийн Германы түүхч Мерсебургийн Титмар (975—

1018) тухай А. Н. Афанасьев «Славян Ретре хотод Сварожич (Агни) зориулсан сүм хийд байсан» гэж бичжээ. Санскрит набха, набха – энэ бол бурхдын амьдрах орчин, нар, үүлийг зөөдөг орон зай, дулаан, бороо ордог, Индо-Европын олон хэл дээр захидал харилцаатай байдаг. Энэ үзэл баримтлалтай хамгийн ойр орос бол «тэнгэр, тэнгэр» гэсэн оросын гайхамшигтай төстэй лексик хэлбэрээр илэрхийлэгддэг. Орос хэлтэй харьцуул. «Тэнгэрийн гал.»

Буриадууд хагас суурин, нүүдэлчинд хуваагдаж, тал хээрийн бодлууд болон гадаадын засгийн газрууд захирч байв. Эдийн засгийн анхан шатны суурь нь гэр бүлээс бүрдэх бөгөөд дараа нь сонирхол нь ойрын хамаатан садан руу орж, дараа нь буриадууд (нютаг) амьдардаг «бяцхан эх орон» -ын эдийн засгийн ашиг сонирхлыг судалж, дараа нь овог аймаг болон бусад дэлхийн ашиг сонирхлыг судалж байв. Эдийн засгийн үндэс нь мал аж ахуй, баруун нүүдэлчдийн дунд хагас нүүдэлчин, дорнын омгийнхон байв. 5 төрлийн гэрийн тэжээвэр амьтдыг – үхэр, хуц, ямаа, тэмээ, морь зэргийг хадгалах дадлага хийжээ. Уламжлалт гар урлал – ан агнуур, загас агнуур өргөн тархсан байв.

Малын гаралтай бүтээгдэхүүний жагсаалтыг бүхэлд нь боловсруулсан: арьс, ноос, шөрмөс гэх мэт. Арьс шир, хувцас (dokha, pinig, mittens гэх мэт), ор дэрний даавуу гэх мэтийг боловсруулсан. эсгий дээл гэх мэт хувцас, төрөл бүрийн боодол, малгай, эсгий гудас гэх мэт. Урсгал материалыг шөрмөснөөс олс, нум хийхэд ашигладаг байв. Тоглолтын гоёл чимэглэл, тоглоомыг яснаас хийсэн. Ясыг нум сумны хэсгүүдэд хийхэд ашигладаг байсан.

Буриад хүмүүсийн ой санамжинд хоёр зуун гаруй туульс хадгалагдан үлджээ. Үүний гол нь «Абай Гэсэр» – «Төв Азийн Илиад» тууль юм. «Гэсэр» тууль нь Монгол, Хятад, Түвдэд алдартай. Тууллын хамгийн эртний, жинхэнэ хувилбар Баруун буриадуудын дунд: Эхирит, Булагатын дунд оршин байсан гэж үздэг. Эхирит ба Булагатын түүх зохиогчид, шарилууд селестиел ба баатруудын тухай олон зуун мянган түүхүүдийг цээжлэн цээжилж, гурван өдөр, шөнийн турш, заримдаа үүнээс ч их зүйлийг хэлж чаддаг байв.

Сагаалган – Цагаан сарын баяр (Дорнод хуанли дээр шинэ жил) Эрин Гурбаан наадам (гэрэлтдэг. Нөхрүүдийн гурван тоглоом) нь Буриадын спортын наадам юм. Энэ баярт зориулж олон янзын нэрс байдаг: «Сурхарбан» – буриад хэлнээс сур харваа гэсэн үг, «Eryn Gurbaan Nadan» – үнэндээ нөхрийн гурван тоглоом, «Зунай наадам» – Зуны наадам. Баярын үеэр сурын харваа, морин уралдаан, бөхийн спортын гурван төрлөөр заавал тэмцээн явуулдаг. Алтаргана бол Буриад үндэстний уламжлалт соёл, үндэсний спортын үйл явцыг сэргээх, хадгалах, сурталчлах, буриад хүмүүсийн хэл, уламжлал, зан заншил, амьдралын хэв маяг, ёс зүйг сахин хамгаалах үйл ажиллагааг сурталчлах зорилготой олон улсын Буриад үндэсний наадам юм.

Даур (Даур, Дагур, Мон. Дагуур) бол монгол хэлээр ярьдаг ард түмэн бөгөөд тэдний төлөөлөгчид одоогоор Хятадын хойд хэсэгт, голдуу Өвөрмонголд, Шинжаан Уйгарын өөртөө засах мужид амьдардаг. Тэд тус улсын албан ёсоор хүлээн зөвшөөрөгдсөн 56 үндэстний тоонд багтдаг. Шашны итгэл үнэмшлийн дагуу – бөө мөргөлчид, буддистууд. Тэд монгол хэлний салбарын нэг хэсэг болох Даурын хэлээр ярьдаг. Пиньиний үндсэн дээр боловсруулсан зөв бичиг үсэг байгаа хэдий ч хэлийг нь бичээгүй байна. Даурын хэл нь Хитан хэлтэй холбоотой зарим элементүүдийг, ялангуяа бусад монгол хэлэнд байдаггүй лексик нэгжүүдийг хадгалсаар ирсэн. Даурын хэл нь Бутх, Цихихар, Шиньжян, Хайлаар гэсэн дөрвөн аялгуунаас бүрддэг.

Генетикчдийн саяхан хийсэн судалгаагаар Даурс нь Хитантай генетикийн холбоотой болохыг нотолжээ. 17-р зууны дунд үе хүртэл Даурс (Гоголи дэд бүлгийн хамт) Шилка голын хөндийд, Амур голын дээд хэсэгт, Зея, Буряя голуудад амьдардаг байв. Тэдний нутаг дэвсгэр нь Зея хотын зүүн хэсэгт байрлах Амур мөрний дагуу амьдардаг ганчигчдын нутаг дэвсгэртэй хиллэдэг байв. Энэ хүмүүсийн нэрийн дагуу Оросын судлаачдын оршин суудаг бүс нутгийг Даурия гэдэг байв. Даурын нийгмийн бүтэц нь овгийн шатлал юм. Ижил овогтой хүмүүс хоёроос гурван суурингаас бүрдэх «chala» бүлгийн нэг хэсэг юм. Чалаха бүр нэг тосгонд амьдардаг өөр өөр овог (мокон) -д хуваагддаг. Өөр өөр овгийн төлөөлөгчид хоорондоо гэрлэвэл нөхөр нь эхнэрийнхээ овог дээр амьдардаг бөгөөд эд хөрөнгийн ямар ч эрхгүй байдаг.

Өвлийн улиралд Даурийн эмэгтэйчүүд урт даашинз, ихэвчлэн хөх, савхин гутал өмсдөг. Зуны улиралд эмэгтэйчүүд урт өмд өмсдөг. Өвлийн улиралд эрчүүд үнэг эсвэл буга арьсаар хийсэн малгай өмсдөг бөгөөд зуны улиралд тэд цагаан ороолт эсвэл сүрэлээр хийсэн малгайгаар толгойгоо бүрхдэг.

Уламжлалт спорт бол Даурийн хоккей юм. Энэ бол талбайн хоккейтай төстэй спортын багийн тоглоом юм. Энэ тоглоомыг мянга орчим жилийн турш мэддэг болсон.

Ихэнх даурууд бол бөө мөргөлчид юм. Овог бүр өөрийн гэсэн бөөтэй бөгөөд энэ нь Даурчуудын амьдрал дахь бүх чухал ёслолыг хариуцдаг. Түүнчлэн олон тооны даурууд ламын шашныг (Төвдийн буддизм) хүлээн зөвшөөрсөн байдаг.

Dongxiang бол Хятадын баруун хойд нутагт амьдардаг монголчууд юм. Хэл, соёл нь монголчуудад хамаатай боловч Исламын шашинтнууд төдийгүй хөрш зэргэлдээх дунганчууд юм.

Dongxiangs бол БНХАУ-ын албан ёсоор хүлээн зөвшөөрөгдсөн 55 үндэсний цөөнхийн нэг юм.

Зөвхөн тэн хагас нь Данси хэлээр ярьдаг, үлдсэн хэсэг нь хятадууд байдаг.

Оросын уран зохиолд тэд эрт дээр үеэс Широнгол монголчууд гэдгээрээ алдартай байжээ. Өнөө үед «широнгол» гэсэн хэллэгийг хэл судлаачид холбогдох хэлтэй холбоотойгоор ашигладаг бөгөөд энэ нь Дунс хэлнээс гадна Баоан ба Ту хүмүүсийн хэлүүдийг агуулдаг.

Генетикчдийн саяхан хийсэн судалгаагаар Даурс нь Хитантай генетикийн холбоотой болохыг нотолсон байна

Хитан үндэстний талаархи санал зөрөлдөөн нь амьд үлдсэн хэл шинжлэлийн өвөрмөц байдлаас үүдэлтэй юм. Хитан хэл дээрх бичээс бүхий дурсгалуудыг бараг задалж үзээгүй тул энэ хүмүүсийн хөдөлгөөнийг нарийвчлан дүгнэхэд хэцүү байдаг. Хитан орчуулгаар 200 орчим Хитан үг хадгалагдан үлдсэн боловч эдгээр нь ихэвчлэн нэг хэлнээс нөгөөд амархан шилжиж ирдэг гарчигуудыг илэрхийлдэг: тэдгээрийн зарим нь турк, монгол хэлний системд ижил төстэй зүйлийг илтгэдэг. Династик эрин үед хоёр бичгийн систем бий болсон.

Тайлбар нь Хятадын түүхийн бичигт хадгалагдан үлдсэн бөгөөд дундад зууны үеийн Хятад зохиолчдын тооцоог тусгасан байдаг: Китаны ёс заншил нь Мохийн ёс заншилтай төстэй юм. Тэд дээрэм, дайралтанд дуртай. Эцэг эхийнхээ нас барсны гашуудлыг гашуудсан гашуудал (Хятадчуудын дунд заншилтай байдаг) сул доройн шинж тэмдэг гэж үздэг. Цогцсыг ууланд ургадаг модны орой дээр байрлуулдаг. Гурван жилийн дараа ясыг цуглуулж шатаадаг. Дарс ууж, агнуурын үеэр нас барагсдын сүнснүүдэд тусламж хүсч залбирсны дараа. Илтгэлд маш бүдүүлэг, шударга ёсыг мэдэхгүй. Хатанчууд өвөг дээдсийнхээ дурсамжид зориулж Муэсхан уулын хавьд цагаан морь, хар бух тахил өргөжээ. Хитаны гол ажил бол нүүдэлчин мал аж ахуй байв. Тэд тэрэг, морь унав. Тэд хонь, адуу, ямаа, үхэр, тэмээг хадгалдаг байв. Хитаны хоёр дахь ажил бол зэрлэг гахай, буга, үслэг амьтдыг агнах явдал байв. Хитаныг мартаагүй бөгөөд энэ нь нүүдэлчдийн загасчлалын талаар ердийн зүйл биш юм: тор, ятга, загас барих саваа.

Зүүн өмнөд буюу Төв Азид хүрч ирсэн эртний Хитаны удам нь Кара-Чинасууд буюу хожим тэднийг Чтайчууд гэж нэрлэдэг байсан гэж үздэг. Ктай, узбекүүдээс гадна казах, Киргиз, Ногай, Каракалпак, Башкир болон бусад ард түмний нэг хэсэг болжээ. Ктай бол Самарканд мужид (орчин үеийн Узбекистан) хамгийн том Узбек овгийн бүлэглэл байв. Тэдний дунд домог ёсоор Ктай Кипчакийн талаас Зеравшангийн хөндийд иржээ.

Ойрадууд (баруун монголчууд) нь орчин үеийн суурьшлын гол төвүүд болох Оросын Холбоо (Халимагийн Бүгд Найрамдах Улс), Монгол Улс (баруун аймгууд), Хятад (Шинжаан Уйгурын өөртөө засах орон ба Чинхай муж) юм. Тэд дундад зууны үеийн Ойрадуудаас гаралтай. Дундад зууны монголчуудын барууны бүлгийн нэр, дурдах нь 13-р зуунаас мэдэгдэж байв. Тэд Чингис хааны эзэнт гүрний нэг хэсэг болж, дараачийн түүх нь түүний үүсэл, байлдан дагуулалттай нягт холбоотой байв. 14—17 зууны үед Монголын эзэнт гүрэн нуран унасны дараа. Ойрадууд Дербен-Ойратын холбоог байгуулсан бөгөөд 16-р сарын сүүлч – 17-р зууны эхээр. Жунгариа болон зэргэлдээх мужуудад амьдарч байсан ойрат омгууд хуваагджээ: нэг

хэсэг нь Кукунор нуурын нутагт нүүж, Хошут хааныг байгуулав, нөгөө хэсэг нь өмнөх Зүүнгарын хааны үндсэн хүн амыг бүрдүүлэн, гуравдахь хэсэг нь Европын нутаг дэвсгэрт Халимаг хаанд шилжжээ. Орос хэл дээрх түүх, угсаатны зүй, хэл шинжлэлийн уран зохиолд «Ойрад» гэсэн нэр томъёоны янз бүрийн ойлголт байдаг. Энэхүү үндэстний үндсэн нэрс, тэдгээрийн утга учирьг доор харуулав.

Баруун монголчууд – хойд (хала-монгол) болон өмнөд монголчуудаас ялгаатай нь нийт үндэстний нэр. Эдгээр бүлгүүдээс гадна буриадууд болон янз бүрийн жижиг ахиу бүлгүүд нь монголчуудаас ялгардаг.

Халимагууд эсвэл халмакууд – эртний лалын шашинтнууд дахь бүх үндэстний нэр бөгөөд дараахь орос хэлээр ярьдаг эх сурвалжууд одоо энэ нэрийг 17-р зуунд суурьшсан Ойрадуудад тогтоожээ. доод Ижил мөрөнд. Орчин үеийн Оросын (Халимагийн) олон судлаачид энэ уламжлалыг дагаж мөрддөг боловч уг уг нэр нь Монгол, Хятадад амьдардаг Баруун монголчууд (Ойрадууд) өөрөө өөрийгөө тэмдэглэхэд ашиглагддаггүй.

Зунгар, Жунгар, Зянгар, Зенгар – Оросын эх сурвалжид угсаатны нэр нь монгол хэлнээс зээлж, Зүүнгарын хаадын Ойрадуудад хамаатай байжээ.

Заримдаа «Ойрадууд» гэсэн нэр нь Ойрадын орчин үеийн барууны салбар болох халимагуудын өвөг дээдсийг хэлдэг. Түүгээр ч зогсохгүй Халимаг (Халмак) угсаатны нэр нь баруун салбарыг ерөнхий ойрат болон бүхэл бүтэн монгол угсаатнаас тусгаарлан зохиомлоор тусгаарлаж байжээ. Ийм судалгаанд Монгол, Хятад Ойрадуудыг Монгол, Ойрад-Монгол, эсвэл Ойрад гэж нэрлэдэг.

«Ойрат» гэдэг үг нь «өө» ба «арат» гэсэн утгатай (ой модны хүмүүс) гэсэн үг юм. «Ойрат» (чоно гэсэн утгатай) нэр томъёоны гарал үүслийг Финландын «коира» (нохой) - той давхцдаггүй гэж үздэг. Энэхүү таамаглал нь Минусинскийн хотгорын бүсэд Финно-Утгарын овог аймгуудын баруун барууны монголчуудын өвөг дээдэстэй холбоо тогтоох боломжийг илэрхийлж магадгүй юм. (Н. Н. Убушаев).

Ойрадууд баруун Монголын (Убсунур ба Кобдоскийн аймгуудад), Орос (Халимагт), мөн Хятадын баруун хэсэгт (Шинжаан Уйгарын өөртөө засах орны Зүүнгарын сав газарт, Чинхай мужид) амьдардаг. Хятадад Ойрадуудыг албан ёсоор монголчууд гэж үздэг.

Ойрадын томоохон бүлэглэлүүд (торго, дербет (дюрбет), хошуут, зянгар (олет)) Хятад улсад байрладаг. Ойрадууд Монголд нягтарч амьдардаг.

Халимагууд (Дербет, Торгоц, Хошоутс, Бузавууд) ОХУ-д Халимагийн Бүгд Найрамдах Улс болон хөрш зэргэлдээ бүс нутагт амьдардаг.

Төв Азид, мөн Киргизстан, Кавказад, АНУ, Францад Сарт Халимаг хэмээх Ойрадын жижиг бүлгүүд байдаг.

Тэд Ойрад хэлээр ярьдаг тул олон тооны аялгуунд хуваагддаг.

Итгэдэг Ойрадууд нь ихэвчлэн Буддистууд, Түвдийн Буддын шашны Гэлуг сургуулийн түүхэн баримталдаг хүмүүс байсан бөгөөд Гэлугээс гадна бусад сургуулиуд ч тараасан байв.

Ойрад бол баруун монголчуудын овог аймгууд юм. Тэдний өсөлт нь 1368 онд, Их (Монгол) хааны Их улс – Юан гүрэн нуран унаснаас хойш эхэлсэн юм. Дараа нь тэд хүчирхэг нүүдэлчдийн эзэнт гүрнийг – Ойрадын хаант улсыг байгуулсан.

1578 онд Ойрад, Халх-Монголчуудын хоорондох тусгаарлалтыг олж илрүүлэв: тэдний хооронд Иртыш гол дээр тулалдаан болжээ. Үүний дараа Европын нутаг дэвсгэрт шилжсэн Ойрадуудын нэг хэсэг нь орчин үеийн халимагуудын суурийг тавьсан юм.

Дербет бол Монгол улсын баруун хэсэгт амьдардаг Ойрад үндэстэн юм. Дербетүүдийн зарим нь ОХУ-д Халимагийн бүгд найрамдах улсад амьдардаг. Тэд бол дундад зууны үеийн Дербетүүдийн удам юм. «Шастирын цуглуулга» / 132, 1-р боть, 1-р зүйлийн 1-р хуудас, 138 / -д Рашид ад-Дин 13-р зууны эхэн үед зогсож байсан Хутуга-бекийн тухай өгүүлжээ. Ойрадуудын толгойд монгол овогт Дорбэн овог байсан бөгөөд энэ нь бусад эх сурвалжийн мэдээлэлтэй зөрчилдөж байгаа тул түүнийг Хойд ноёдын өвөг дээдэс гэжээ.

17-р зууны эхний улиралд Дербетүүдийн нэг хэсэг Орос руу нүүж, Халимагуудын нэг хэсэг болжээ. Тэд бол дундад зууны үеийн Дербетүүдийн удам юм.

Ойрадууд 15-р зуунд тусдаа овог гэж нэрлэгдэхээ больсон бөгөөд Дэрбэт, Жунгар гэх мэт Ойрадын угсаатны бүлгүүд гарч ирэв. Тэд бол эртний Ойрадуудын удам юм.

Бузавууд нь Халимаг үндэстнүүд болох Дэрбэт, Зянгар, Торгуд, Хошут овгийн хүмүүсээс халимаг үндэстнүүдээс тусгаарлагдсан, дараа нь Донын армид орсон газруудад суурьшиж, Халимаг – Казакууд болжээ.

Монголд дербетүүдийн ихэнх нь халх-монгол хэлээр ярьдаг боловч одоогоор Халхын нөлөөнд автсан анхны дербет аялгуу бас хадгалагдан үлджээ.

Derbets нь дууны зохиолыг боловсруулсан. «Сүнслэг» (шаштыр), «удаашрах» (ут), «зүггүй» (шаваш) дуунууд байдаг. Оросын дербетүүд нь монгол дербетүүдээс ялгаатай нь дууны зохиолоос гадна бүжгийн урлагийг хөгжүүлсэн бөгөөд ялангуяа Тавшур Дербет бүжиг нь олонд танигдсан байдаг.

17-р зууны үеэс Буддын шашны дербет дэлгэрсэн. Монгол дербет нь мал аж ахуй, газар тариалан эрхэлдэг бөгөөд сүүлийнх нь бусад монголчуудынхаас харьцангуй их үүрэг гүйцэтгэдэг. Гар урлалаас гараар дархан, мужааны, гутал үйлдвэрлэдэг байв. Монгол, Оросын дербетууд нь хувцас, хуримын зан үйл гэх мэт өвөрмөц байдлаа хадгалдаг. ОХУ-ын Халимагийн Бүгд Найрамдах улсад дербет нь шинжлэх ухаан, техникийн сэхээтнүүдийн (эрдэмтэн, эмч, багш, хуульч, инженер гэх мэт) томоохон бүтцийг бүрдүүлдэг бөгөөд олонх нь хууль сахиулах байгууллага, армид ажилладаг. учир нь Орос, Монголын дербетүүдийн цэргийн асуудал нэн тэргүүний асуудал хэвээр байна.

Захчин (загчин [dzakhchin] – «ахиу» гэсэн тэмдэглэгээ) нь Баруун Монголд одоо амьдарч буй Ойрадуудын бүлгүүдийн нэг юм. Тэд Ойрад (Ойрат-Халимаг) хэлний Захчинскийн аялгатай, мөн монгол (Халх) хэлээр ярьдаг. Итгэгчид бол Буддистууд, зарим нь уламжлалт итгэл үнэмшлийг баримталдаг. «Захчини» угсаатны нэр 17-р зууны сүүлээр гарч ирсэн. Жунгарын засаг захиргаанаас хил хязгаарыг хамгаалах зорилгоор хуваарилсан Торгуц, Дербет, Халх нарын дунд хэдэн арван гэр бүлээс бүрдсэн бүлгийн тэмдэглэгээ (энэхүү нэр нь «маржин» гэсэн нэр) юм. 1758 онд Зүүнгарын хаант улсыг ялсны дараа Манжийн талд шилжсэн Захчинуудаас тусдаа хошуун байгуулагдаж, дараа нь Зайсангаар удирдуулсан бие даасан «туг» байгуулж, үлдсэн хэсэг нь Кобдо хотын захиргаанд захирагджээ.

Халимагууд (Халим, Халмг, Халмгуд, Мон. Халимаг) бол Ойрадын бүлгийн монголчууд юм. Тэд ОХУ-ын харьяанд байдаг Халимагийн бүгд найрамдах улсад амьдардаг. Тэд голдуу орос хэлээр ярьдаг, мөн ихэнхдээ халимагийн хэлээр ярьдаг. Тэд бол XVI зууны сүүлч – XVII зууны эхээр Төв Азиас Доод Волга, Хойд Каспийг зорьж ирсэн Ойратын овгийн удам юм.

Халимагийн итгэгчдийн дунд гол шашин бол Гэлүг Төвдийн сургуулийн буддизм; Христийн шашинтан гэж үздэг баптисм хүртсэн халимагууд бас бий.

Халимагийн өөрөө нэрлэсэн Халмг (Халмгуд) нь ихэнхдээ турк нэр томъёогоор гардаг – «салсан», «хоцрогдсон» (Халимагтай холбоотой монгол хэлэнд ийм үг байдаггүй). Халимагуудын өвөг дээдэс нь 16-р зууны сүүл – 17-р зууны эхэн үед нүүдэллэн ирсэн Ойрат овгууд юм. Зунгараас орчин үеийн Казахстаны нутаг дэвсгэр ба Дорнод Сибирь, дараа нь Доод Волга, Хойд Каспийг хамарна. Орчин үеийн Халимагийн нутаг дэвсгэрийг эдгээр омгууд (мөн дараа нь хэсэгчлэн Халимаг хааны бүрэлдэхүүнд багтсан хөрш зэргэлдээ бүс нутгууд) -аар суурьшуулах явцад олон үндэстэн, хэл шинжлэлийн өвөрмөц байдлыг олж авсан халимаг үндэстэн бий болжээ. Цаг хугацаа өнгөрөхөд турк, орос, бусад зарим үндэстний бүрэлдэхүүн цөөн тоогоор Халимагийн угсаатны бүлэгт нэгдэв.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.